

Csiribiri

Gyermekkoromban cirkuszi bűvészekről hallottam először – varázslataik érdekes kísérőjeként – az ismételtetett *csiribá-csiribú* ikerszót. Úgy véltem, hogy ez a bűvös szó a nézők figyelmének elterelését szolgálta: nehogy bárki észrevegye a „csalást”. Később, felnőttként Weöres Sándor *Csiribiri* című versében csodálhattam meg az általam is címül választott különleges szót. Mivel régóta foglalkoztat a története, összeszededgettem a reá vonatkozó fontosabb adatokat.

1708-ból való az első ismert írásos adat a *csiribiri* szóra: *csiribiri*-lovak (EWUng. 1: 219). Az EWUng. jelentésmegadása ehhez: ’gering, kleinwinzig’. A TESz. első adata 1736-ból származik (1: 539). Jelentése akkor ’rossz ember’. A szótárban még ezek az alakváltozatok olvashatók: *csire-bire*, *csiri-buri*, *csire-bira*, *csuri-buri* és *csuri-muri*. A *csiribiri* ikerszó előtagját belső keletkezésűnek, hangutánzó eredetűnek tartja (vö. *csiripel*, *csireg-csörög*), az EWUng. azonban más magyarázatot javasol: „Wahrsch[einlich] Lehnw[ort] aus dem Ital[ienischen] (Nordital[ienischen])”, azaz valószínűleg jövevény-szó az északolaszból. Ezt a véleményt ismétli meg az ESz. is: „[1708] ’jelentéktelen, kicsi’ Valószínűleg olasz, közelebbről északolasz jövevényyszó [...]. Hasonló hangfestő szavak rokon és nem rokon nyelvekben is találhatóak [...]. Nyelvünkben olasz komédiások révén terjedhetett el. Eredeti jelentése ’ostoba; kicsi’ volt” (123).

A *csiribiri* szót BALLAGI MÓR 1873-ban közölte szótárában: mn. ’hitvány, rossz, apróféle’ jelentésben (BALLAGI 178). Ugyanitt olvashatjuk, hogy e szót jószágra is vonatkoztatták: *csiribiri marha*, *rugott borjú*. A *csiribiri emberek* meg ’rossz emberek’. Főnévként a szónak ’cserebere’ jelentése is volt a 19. században. A szótár írója még megjegyzi: a *csirib* a verebek hangját utánzó szó.

Tájszóként a *csiribiri* mn. 1. ’kicsi, apró-cseprő’, 2. ’kis termetű, kis növésű <ember, állat>’, 3. ’kiskorú, fiatal’, 4. ’fecsegő, pletykás’. Egy nagyszalontai mondókában: *Csiriburi kanveréb / ha meguntad, küdd odébb!* Baranyai adat: *Megégett a csiribiri cserény* [’kis cserény?]. A *csiribiri* főnévként 1. ’gyerek, apróság’ 2. ’kivágott fa hulladék ágai, apró gallyacskái’ (ÚMTsz. 1: 857). Szamosháton a *csiribiri* szónak két jelentése van: 1. ’apró-cseprő, csip-csup’: *Csiribiri kanveréb, ha meguntad, küdd odébb!* 2. ’helyet jelölő játékos szó’: *Elégett a csiribiri határ; / Beleéget kilenc juhász bõitár*. Nd. (SzamSz. 149).

Az ÚMTsz.-ben olvasható jelentésekhez állnak közel az Nszt. szótörténeti adatokkal gazdagított szócikkének jelentései (5: 710). E forrásunk szerint a *csiribiri* mn.-ként nyelvjárási szó. A jelentései: 1. ’jelentéktelen, semmirekellő, hitvány <személy>, ill. ilyen személyekből álló <csoporth> (1788), 1a. ’kis termetű, apró, ill. fiatal <személy>’ (1803), 2. ’vézna, fejletlen, ill. értéktelen, haszontalan <állat>, ill. ilyen állatokból álló <csoporth>’ (1782), 2a. ’silány, értéktelen, vacak <tárgy>’ (1792; itt a példamondatban szerepel ez a szó is: *csiripiszli*), 3. (pejor. is) ’jelentéktelen, említésre sem méltó, apró-cseprő <dolog>’ (1792). – A régiségben ritkán főnévként is használták ezt a szót ’apró-cseprő, jelentéktelen dolog, ill. silány tárgyak együttese’ (1809). A főnévi jelentés a 2a. és a 3. melléknévi jelentésből jött létre jelentéstapadással és az ezt követő szófajváltással.

SZABÓ T. ATTILA szótárában ugyan a *csiribiri* nem szerepel önálló szócikként, de a *csiricsankó* (1696) jelentését így adja meg a szótár szerzője: ’csiribiri legény’ (SzT. 2: 170), a *csiripár* (1835) meg ’csiribiri, ilyen-olyan’ [jelentéktelen?] (SzT. 2: 170).

A *csiribiri* szóval asszociatív kapcsolatban lehet a *csiricsáré* szavunk (vö. TESz. 1: 529: itt eredetbeli összefüggést tesz fel a szótár; de lásd: EWUng. 1: 219. és ESz. 123: itt a hangutánzás-hangfestés és a szláv eredet is szóba kerül). Az Nszt.-ban külön szócikk (5: 710), amelynek 3. jelentése 'szeles, szeleburdi, ill. jelentéktelen <személy>'.¹

A *csiribú-csiribá* mondatszóként önálló szónak számít 'bűvészmutatvány, ill. valamely váratlan, csodálatos, mintegy varázsütesre történő dolog bevezetésére vagy érzékeltetésére' (Nszt. 5: 709–710).

Valószínűleg kevesen tudják, hogy az *Irén* női keresztnév becézőnévi változatából és a *csiribiri* szóból gúnyolódó szerepű mondóka is keletkezett: *Iri-Biri / csiribiri*. Ez a szójátékszerű rigmus azért is különleges, mert vélhetően a becézőnévi alak, az *Iri-Biri* mint hívó rím „csalogatta” a névhez válaszrímként (rímpárként) a hasonló hangzású *csiribiri* szót. Kérdés lehet: vajon melyik szó létezett előbb? Lehet, hogy a *csiribiri* szó, és ezt alkalmazták az új becézőnévi formához kapcsolva? Az *Iri-Biri* ikerszó második eleme az ikerítés során úgy jöhetett létre, mint az *Ista-Pista, Őske-Böske, Öre-Pöre, Öre-Csöre, Anni-Panni, Andi-Bandi* becéző névformák utótagja. Az *Iri-biri* szóban az utótagot kiegészíti egy két ajakkal képzett mássalhangzó (mint az *Anni-Panni, Ista-Pista* nevekben). Hasonló a szerkezete az előtaghoz kapcsolódó *csiribiri*-nek, ugyanis a szójáték első elemét szintén két ajakkal képzett mássalhangzó bővíti (ZSILINSZKY 2003: 183, 379, 622, 730; CS. NAGY 2004: 301–302). Felfoghatjuk úgy is, hogy az *Iri-Biri csiribiri* gúnyolódó mondóka tómondat, predikatív szerkezettel; vagyis az *Iri-Biri* személyről (alanyról) állítjuk, hogy *csiribiri*, azaz <még> kicsi, kisgyermek. Hasonló szerkezetűek: *Kovács János jó dohányos. – Jankó, pipadohányzacskó. – Ákos, mákos. – Miska, hamiska. – Ditke, Ditke, az orra pityke. – Emese, nem áll jól a szeme se. – Julcsi, az orra turcsi. – Réka, Réka, széles szájú véka. – Réka-Béka. – Márta, Márta, pillangós madárka – Anna-Panna, lyukas a kanna. – Lacika, két lábú pálcika – Icus, Icus, cirnos cicus* (KnE. 13, 37, 136, 161, 251, 274, 309, 322, 373).

Mai nyelvérzékünk szerint a *csiribiri* a „különös” szavaink közé tartozik, akárcsak az *irgum-burgum, ákombákom, lárifári, locspocs, locsifecsi, csecsebecse, szuszimuszi, ingó-bingó, giling-galang* stb. Mivel a bűvészek nyelvében a *csiribiri* amolyan *varázsszó*nak számít; lehet, hogy egykor ennek a szónak *varázsigé* szerepe is volt. A varázsigé, varázsszó a néprajzi szakirodalomban *csodátevő* hatásúnak tekintett szó, mondóka (ÉKsz.² 1430; NéprLex. 5: 487), amely a *ráolvasással* is kapcsolatban lehet (NéprLex. 4: 304–305). DÖMÖTÖR TEKLA írta: „A primitív gondolkodás szerint nemcsak a cselekményeknek, tárgyakkal, hanem a megfelelő időben, módon és megfelelő személy által kimondott szavaknak is lehet varázssos hatóereje. Hittek abban, hogy a kimondott áldásnak és átoknak is hatása lesz” (DÖMÖTÖR 1981: 174). A *csiribí-csiribá* mondatszó tréfás jelentése ('bűvészmutatványt bevezető v. varázslatot érzékeltető szó') is utalhat arra, hogy a *csiribiri* összefügg a varázslattal: *Csiribí-csiribá, itt a tojás!* (ÉKsz.² 195; Nszt. 5: 709–710; lásd azonban az etimonról fentebb írtakat is; a varázsigék motivációjáról l. még SZENTGYÖRGYI 2011: 463–464).

Érdekesen alakult a *csiribiri* jelentésfejlődése. Az 1708-beli első adat, melynek jelentése 'jelentéktelen, kicsi', lovakra vonatkozott, az 1873-belié 'hitvány, rossz' jelentése valószínűleg tárgyakra és állatokra. Később tájszóként 'kicsi, apró-cseprő, értéktelen, vacak' értelemben még tárgyakra, dolgokra értették, illetve 'apró termetű, kis növésű' jelentésben ember és állat minősítő jelzője lett. A jelentésfejlődésben hasonlóságon alapuló

névátvitelekről lehet szó. A szó 'kiskorú, fiatal' jelentése nyilvánvalóan kapcsolatban van a szóban forgó személy természetével. A *csiribiri* 'fecsegő' jelentése már összetettebbnek látszik. Talán a kis, jelentéktelen személyről mondták, gondolták – némi gúnyjal –, hogy fecsegő ember. A 'rossz ember' jelentésárnyalat is ehhez a jelentésmaghoz tartozik. Nem zárható ki az sem, hogy a madarak csiripelése, „fecsegése” lehetett az asszociatív kapcsolat egyik alapja. – Feltehetően a hangzásbeli rokonság alapján kapott a *csiribiri* a *cserebere* szóalak hatására 'csere' jelentést. Így a *csiribiri* meg a *cserebere* szavak *p a r o n i m v i s z o n y b a n* vannak egymással.

Weöres Sándor felfedezte a népi mondókák költői értékeit. Így születhetett az *Éni, péni, Jupi néni* mintájára az *Egy / hegy / megy* a Mese című versében; az *Éc / péc / kapuléc* a Csimplilimpi hová mész? című versben; a Pletykázó asszonyokban a *letye-petye-lepetye*; a Kezdődik az iskola címűben a *rontom-bontom*. Végül érdemes megemlítenünk, hogy a költő Csiribiri című versében a szöveg mondatainak konnotációja a *v a r á z s l a t* témaköréhez tartozik. A költő, illetve a versmondó ugyanis a hangosított szöveggel valamiféle varázslatot végez. Olyasfélét állít, amelyek a valóságban nem léteznek: például *lélek lép a lajtortján*; [a] *szellő-lány szikrát lobbant, lángot hány*; *szárnyatlan szállj sült kappan*; *négy csillag közt alszom ma*. Ez a csodálatos, álomba zsongító vers amolyan altatódal szerepű is a befejező strófájával: *csiribiri csiribiri / zabszalma – / engem hívj ma / álmodba*.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Heckenast Gusztáv Pest, 1873.
- CS. NAGY LAJOS 2004. A szóalkotás módjai. In: A. JÁSZÓ ANNA főszerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 293–320.
- DÖMÖTÖR TEKLA 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- KnE. = FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT, *Keresztnevek enciklopédiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Hókuszpókusz. *Magyar Nyelv* 107: 463–468.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlet-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelv-történet*. Osiris Kiadó, Budapest, 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.